

HRVATSKA AKADEMIJA
ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Mijo LONČARIĆ

Zavod za hrvatski jezik HFI, Zagreb Zavod za lingvistička istraživanja
Ante Kovačića 5, Zagreb

GOVOR HRVATA »DALMATA« U SENTANDRIJI

Prikazuju se osnovne govorne osobine hrvatske dijaspore u Sentandriji (Sentandreji, Szentendre) kod Budimpešte u Mađarskoj. U hrvatskoj filologiji postojanje Hrvata u tom gradiću, koji su se nazivali Dalmatima, bilo je posve nepoznato sve do naših dana, kada su se već posve asimilirali. Bilo je poznato da u nekoliko sela u okolici Budimpešte žive tzv. Hrvati Raci. Govor Hrvata u Sentandriji bio je novoštokavski ekavski.

U filologiji i općenito poznato je da u Sentandriji (Sentandreja, mađ. Szentendre), gradiću na Dunavu sjeverno od Budimpešte, živi odnosno da je živjela relativno jaka srpska dijaspora. Također su i u okolici u nekoliko sela živjeli Srbi, a u gradiću Sentandriji formiran je i dosta jak srpski građanski sloj, pa je formirana i srpska pravoslavna dijeceza. Manje je bilo poznato da u okolici Budimpešte u nekoliko sela postoji i hrvatska dijaspora, tzv. Hrvati Raci, tj. sami su sebe nazivali Racima. Međutim, do naših dana bilo je hrvatskoj filologiji, i općenito hrvatskoj povijesti, potpuno nepoznato da je i u Sentandriji postojala hrvatska dijaspora. Kažem, *postojala*, jer su se Hrvati u Sentandriji danas praktično asimilirali, dakle hrvatska je filologija saznala za nju kada je ona zapravo nestala. U siječnju 1995. pronašao sam još tri osobe koje su u priličnoj mjeri očuvale govor tih Hrvata.

Hrvati su u Sentandriji živjeli u sjevernom dijelu gradića, zapravo izvan njega, u njegovu predgrađu, koje se zove Magareće Brdo (Samárhegy). Sebe nazivaju *Dalmatima* (N jd. *Dalmat*). Do sada se za njih od hrvatskih lingvista najviše zanimao dr. Živko Mandić, Hrvat iz Santova (Hercegszántó), iz mađarskoga dijela Baranje, koji živi u Budimpešti. U Hrvatskoj je informativno o njima pisao Stjepan Krpan. Studiju o tim Dalmatima napisala je dr. Katona Gyuláné, muzejski kustos u mirovini u Sentandriji. Kako je studija pisana mađarskim jezikom, nisam je mogao pročitati u cijelosti, nego samo kratak sažetak preveden na hrvatski jezik.

U spomenutom radu dr. Gyuláné iznosi da je rezultat njezina istraživanja taj da su od Slavenā u Sentandriji bili najbrojniji upravo »Dalmatinci«. Uz Hrvate i Srbe u

Sentandriji bilo je i Slovaka (»Slovenaca«). Hrvate su tamo doveli franjevci koji su prije pripadali franjevačkoj redodržavi Bosni Srebrnoj (Bosna Argentina). Vjerojatno su došli u isto vrijeme kad i Srbi (1690), jer prvi popis Hrvatā s prezimenima u Sentandriji potječe iz 1696. godine, ali na žalost on mi nije bio dostupan. Dr. Gyuláné u sažetku donosi stanje stanovništva po nacionalnim opredjeljenjima iz 1900. godine, prema kojem je u gradu već najviše Mađara (1857), a ima znatan broj Nijemaca (1121) i Slovaka (859), dok je broj Srba (600) smanjen, a Hrvata (»Dalmata«) ima najmanje – 383 (ako se zanemare dva Talijana).

Ostaje još da se istraži koji bi dio Dalmacije bio stari zavičaj tih Dalmatinaca »Dalmata«.

Osim u Sentandriji, Hrvati žive još u tri sela južno od Budimpešte (dakle suprotno od Sentandrije), i to u Tukulji (Tököl, na tzv. dunavskom otoku Csepel) te u Adzabegu (Érd) i Erčinu (Ercsi). Sami su sebe nazivali *katolici Raci* ili samo *Raci*. U Mađarskoj su još dva hrvatska naselja čiji su se stanovnici nazivali *Racima*, u udaljenoj, zapravo najvećoj hrvatskoj skupini, u mađarskoj Bačkoj, i to u selima Dušnok (Dusnok) i Bačin (Bátya) južno od Kaloče (Kalocsa). Posebno je zanimljivo i važno da se te dvije skupine Hrvata Raca u osnovi razlikuju po govoru. Kaločki su »Raci« staroštokavci, može se misliti da su čak (jedini) starosjedioci u tom dijelu Mađarske. (Pomurski Hrvati kajkavci južno od Kaniže, Nagykanizsa, kaniški Hrvati, sigurno su starosjedioci.) Hrvati južno od Budimpešte imaju govor novoštokavskoga tipa, a govor Dalmata bio im je sličan po nekim obilježjima. Te je govore istraživao Predrag Stepanović, a rezultate je objavio u svojoj knjizi. Ja sam govor Tukulje, kao i Sentandrije, istražio za Hrvatski dijalektološki atlas.

Akcentuacija Hrvatā južno od Budimpešte u osnovi je novoštokavska, s time da dolazi do ukidanja opreke po kretanju tona u kratkom slogu. Stanje u Tukulji moglo bi se opisati tako da se kaže da u kratkom slogu postoji jednosmjerna opozicija između uzlaznoga i silaznoga naglaska (kratkouzlaznoga i kratkosilaznoga), i to u tom smislu da se slog s uzlaznim naglaskom može realizirati i silazno, ali ne i obratno. U druga dva sela na kratkom slogu više nema opreke po tonu, to su »troakcenatski« govori. Zanaslasna duljina također se bolje čuva u Tukulji, a u sva tri hrvatska govora bolje nego u brojnijim srpskim govorima budimpeštanskoga područja. Sačuvana je u zatvorenom nezadnjem slogu, a u otvorenom slogu samo iza prenesenog naglaska.

S obzirom na jat govor u Tukulji u osnovi je jekavski s mnogo ikavskih osobina, a govori u druga dva sela ikavski su s manje jekavizama. Refleks jata u Tukulji isti je u dugom i kratkom slogu, *je – jē* (npr. *djéte – djēca, lēto*). Finalno *-l* u Tukulji i Erčinu redovno je *-v* (npr. *ōtišāv, pōsāv*), a u Adzabegu obično *-o* (npr. *pōsao*). Samo starija generacija negdje čuva *l* (npr. *napolc*), dok je inače zamijenjeno s *j* (pod mađarskim utjecajem, npr. *pōje, nēdija*). Spirant *x/h* zamijenjen je sa *v* ili *j*, u medijalnom položaju, ili se izgubio (npr. *lādno, gra, buva, snāja*). Stare skupine **stj* i **zđj* dale su *št, žđ* (npr. *ište, zviždi*).

U deklinaciji su obično izjednačeni dativ, lokativ i instrumental, ali zadnja dva padeža mogu imati i starije nastavke. Skupni je padež obično *-am*, rjeđe *-ama*, od-

nosno *-ima* kod imenica m. r. (npr. *jarcem, jarcama, jarcima*, a u LI i *jarci*). U G mn. nastavak je *-a*, s nekim izuzecima. U DL *a*-deklinacije nastavak je *-i*, bez alternacije osnove (npr. *djevojk(i)*). U DL jd. m./n. pridjevske deklinacije nastavak je *-im* (npr. *ovim momku*). U konjugaciji je karakteristična generalizacija nastavka *-u* odnosno *-du* u 3. l. mn. (npr. *nosu, oredu*).

Može se pretpostaviti da je tukuljski govor mješavina ili prijelazni govor između istočnohercegovačkoga i novoštokavskoga ikavskoga govora, a u druga dva sela u osnovi je novoštokavski ikavski govor.

Za razliku od triju navedenih mjesta iz budimpeštanske okolice, danas više nije bilo moguće u potpunosti istražiti gramatičku strukturu jezika Hrvata »Dalmata« u Sentandreji. Iako se još desetak-dvadesetak obitelji smatra »dalmacijanskima«, pronašao sam još samo tri osobe — dvije žene i jednoga muškarca — koje znaju hrvatski. Od njih je samo jedna žena u potpunosti vladala hrvatskim jezikom, dok je ostalo dvoje znatan dio jezika izgubilo. U prosincu 1994, dakle mjesec dana prije mogega pokušaja sustavnoga istraživanja, umrla je jedna žena koja je također u potpunosti znala dalmatski govor svoje mladosti. Na sreću, pri mojem prvom posjetu Sentandreji, pred šest godina, kada sam pri istraživanju Tukulje samo kratko posjetio taj gradić, mogao sam još s njom razgovarati i pribilježio sam što sam čuo. Ovogodišnje istraživanje bilo je otežano činjenicom da žena koja najbolje govori hrvatski — slabo čuje.

Neki od »Dalmata« koji više ne govore normalno hrvatski nego znaju samo neke riječi i izričaje, lijepo pjevaju hrvatske nabožne pjesme, pri čemu se služe pjesmaricom tiskanom u molitveniku koji je izdan posebno za njih. Većina pjesama pjeva se i u Hrvatskoj, a melodija nekih pjesama koje se pjevaju i u Hrvatskoj nešto je drukčija, pa ostaje na etnomuzikolozima da prouče tu stranu pjesama. Pjesme se pjevaju u tri-četiri prigode: za Božić, najčešće, i Uskrs (*Dalmat miše*), zatim na sahranama pojedinih »Dalmata« i pri proslavi Ivanjdana, uz krijes, što je obnovljeno nakon demokratizacije života u Mađarskoj, nakon 1956. godine, upravo 1977. godine. Na žalost, upravo u razdoblju od II. svjetskoga rata do tada, u vrijeme kolektivizacije, industrijalizacije, masovnoga školovanja, prodora masovnih medija i u vrijeme političke represije, hrvatski je jezik prestao biti sredstvo komunikacije i u obitelji te se prestao prenositi na mlađu generaciju, tako da je sačuvan kao pasivno znanje kod onih pojedinaca koji su ga naučili prije.

Posebno je zanimljivo to da je početkom druge polovice 19. stoljeća u Budimu za te Hrvate obnovljen molitvenik s pjesmaricom. Razgledao sam izdanje iz 1868, a rečeno nam je da postoji još najmanje jedno ranije izdanje. To je trojezični molitvenik i trojezična pjesmarica, tj. »u nemačkom, dalmatinskom i nešto malog u ugarskom jeziku«, koji je izdan »s dozvoljenjem mnogošтовanog Gosp. Župnika u St. Andriji«¹.

Govor Hrvata »Dalmata« u Sentandreji bio je štokavski ekavski, i to upravo novoštokavski, dakle s novom akcentuacijom. Imao je nekih osobina zajedničkih s drugim govorima budimpeštanskoga područja, ali i nekih posebnosti.

¹ Fotokopija je u Zavodu za hrvatski jezik HFI u Zagrebu.

Kakav je bio akcenatski sustav u vrijeme kada je hrvatski jezik još bio sredstvo komunikacije, nije se moglo sa sigurnošću utvrditi. Postoje tri mogućnosti. Prva je da je postojao četveroakcenatski sustav, tj. da je postojala opreka po tonu, odnosno po kretanju tona i na kratkim i u dugim slogovima. Druga je mogućnost ta da je fonološka bila samo opreka po kvantiteti. Treća je mogućnost, najvjerojatnija, da je bilo stanje kao u Tukulji danas, tj. jednosmjerna opreka, s time da su se u nekim riječima mogli ostvarivati i uzlazni i silazni naglasci, a u nekima samo silazni. Naravno, riječi sa silaznim naglaskom imale su i prije silazni naglasak, a riječi s obje mogućnosti prije su imale uzlazni naglasak. Nato upućuju potvrde da se i danas riječi koje su prije imale uzlazni naglasak češće pojavljuju s uzlaznim tonom, npr. *žl:vim, dó:ći, Pišmá:nu, uz ži:vim, dò:ći, Pišmà:nu*².

Naglasak se prenosio na proklitiku, npr. *'u školu, n'a polu* 'na polju, vani', *'u svet, n'e dože, 'u pamet, n'e možedu*. Zanačljiva duljina čuvala se samo u zatvorenom slogu, npr. *b'una:r, n'ova:ca, k'ona:ca, v'inogra:d, d'era:na* 'mladića'.

Zabilježeni su i neki česti ikavizmi u neikavskim govorima, npr. *s'ikira, ž'ivili*, komparativ na *-iji*, npr. *na:jzdraviji ni:je*. Primjeri za ekavizam: *mle:ko, se:no, d'eca, le:va*. Pod mađarskim utjecajem u dugom slogu može se *e* izgovoriti zatvoreno, dakle i *le:va*, ali i *dę:sna, le:ža*. Isto vrijedi i za *o*, npr. *kę:la, grę:ble, uz ko:la, gro:ble*, ali samo *k'olama, č'oveku* itd.³

Slogotvorno inicijalno *r* ima protezu, npr. *xrža*. Posebnost je *o* u l. l. prezenta glagola *biti*: *j'esam, ni:sam*.

U konzontanizmu je najvažnija osobina depalatalizacija *l*, a ne njegov prijelaz u *j* pod mađarskim utjecajem, kao u drugim hrvatskim govorima u Mađarskoj, npr. *z'emla, klu:č, d'ivli, lu:di*. Palatalni je nazal sačuvan, npr. *no:m, ko:ña, gne:zdo, k'ujña*. Dok u navedenom *x'rža* imamo sekundarno *x*, u nekim se primjerima izgubilo, npr. *sna*: 'snaha', *'ora, 'uvo, k'uvan*, ali *x'ekta, g'adux, x'ilade, pl'axta*.

Važno je također reći da su štokavsko meko *ć* i *ž* ostali afrikate, a nisu bili zamijenjeni mađarskim palatalnim *l'* i *d'* kao u većini govora u Mađarskoj, npr. *no:ć, do:ći, štogož*.

Finalno sufiksialno *-l* imalo je sudbinu kao u drugim hrvatskim (i srpskim) govorima toga područja, tj. obično je *-w* ili *-v*, a rjeđe je ostalo *-l*, npr. *sm'jaw* ili *smejav*, rjeđe *smejal*. U pridjeva je obično češće *-l*, npr. *k'isel*.

U gramatici je došlo do narušavanja nekih slavenskih kategorija, tj. onih kojih nema mađarski jezik: roda, glagolskoga vida te padežnoga sustava. Čini se da je prvi bio narušen sustav roda, tj. već u vrijeme dok je hrvatski jezik bio sredstvo obiteljske i općinske komunikacije. To se može zaključiti po pjesmi iz običaja dodola, gdje se go-

² Naglasak se zabilježi na način prihvaćen za Općoslavenski lingvistički atlas, tj. starijom međunarodnom fonetskom transkripcijom, s time da se za dug naglašen slog kada ton nije fonološki, označuje samo duljina.

³ Zanimljivo je da su molitve i pjesme (osim same naslovnice) pisane ikavicom, što će biti utjecaj bunjevačke književnosti.

vori: *oj, Dodola, Dodola, što bi tebe trebala*. Danas je zabilježeno *svè me zùbe bòlu*. Pjesme su obično konzervativnije, tj. teže se mijenjaju, pa se u njima upotrebljavaju riječi, i njihovi oblici, koji više nisu obični u govoru. Slavenski aspektni sustav također je mogao biti već narušen u vrijeme upotrebe hrvatskoga jeziku u »dalmacijanskoj« zajednici. Čini se da je padežni sustav još tada funkcionirao. Dok je danas teško dobiti oblik genitiva množine, genitivni oblik jednine registriran je za većinu traženih riječi. Za genitiv množine obično se kao odgovor dobije N jd. ili mn., npr. *'ondak j'oš bí:lo ml'ogo D'almati; ml'ogo kuće zidaw*, ali *k'àd ní:je bí:lo kiše*. Također se u nekim izrekama čuva oblik G mn., čak s prozodijskom oznakom, tj. s dugim predzadnjim nenaglašenim slogom, npr. *Dàj mi nòva:ca da si kù:pim kòna:ca, pè:t dèra:na bílo*. Utjecaj je mađarskoga jezika također gubitak prijedloga u socijativnom instrumentalu, npr. *jà: se razgovà:ram dóbrim čòvekom*.

Od drugih dijalektološki važnih osobina navodim nekoliko. U DL jd. *a*-deklinacije nastavak je *-i*, s ukinutom alternacijom osnove na velar (npr. *n'ogi, ž'eni*). A jd. imenica muškoga roda za neživo bio je jednak N (npr. *ní:sam ímala gla:s*). U I jd. iste deklinacije nastavak *-om* običan je za sve osnove (npr. *mu:žom*, rjeđe *mu:žem*). Ta je deklinacija imala dugu i kratku množinu (npr. *s'ínovi*). DLI mn. izjednačeni su, a u svim deklinacijama može biti nastavak *-ama*, u m. i s. rodu uz *-ima* (npr. *k'olama, g'olubima* i rjeđe *g'olubama*). U pridjevskoj deklinaciji u L jd. m./s. roda nastavak je *-im*, kao u I, a dolazi i u D uz *-ome* (npr. *u tim selu, kome si dela — dobrim čòveku*). U glagola zabilježeni su prezent i perfekt. U prezentu generaliziran je nastavak *-du*, rjeđe *-u* (npr. *ne možedu, d'onesedu*).

Literatura

- Jakob, Joca. Oj dodo, oj dodo le... *Narodne novine* (Budimpešta), 30. VI. 1977., str. 3. *Knjiga cerkvenih molitvah i pèsmah (...)*. U Budimu, 1868.
- Krpan, Stjepan. *Od Karaša do Biferna : zapisi o Hrvatima u Rumunjskoj, Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Austriji i Italiji*. Zagreb : Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske, Kršćanska sadašnjost, 1990.
- Lončarić, Mijo. Sentandrija (Szentendre) : upitnik za hrvatski atlas. (Građa u Zavodu za hrvatski jezik HFI u Zagrebu.)
- Lončarić, Mijo. Tukulja (Tököl) : upitnik za hrvatski atlas. (Građa u Zavodu za hrvatski jezik HFI u Zagrebu.)
- Stepanović, Predrag. *A Taxonomic Description of the Dialects of Serbs and Croats in Hungary : the Štokavian Dialect*. Budapest, 1986.

THE SPEECH OF CROATIAN »DALMATS« IN SZENTENDRE
NEAR BUDAPEST

Summary

The author discusses the main speech characteristics of the Croats in Szentendre near Budapest, Hungary. The existence of the Croats who called themselves »Dalmats« in that town had until recently been unknown in Croatian philology, and they have been completely assimilated by now. The Croats living in Szentendre spoke neo-Štokavian Ekavian Croatian.